

UOT 37.01

**XIX ƏSRİN ORTALARINDA AZƏRBAYCANDA YENİ
MƏZMUNLU HUMANİZM İDEYALARI VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜNÜ
MÜMKÜN EDƏN AMİLLƏR**

Gülyanaq Mahir qızı Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnebiyevaismail@gmail.com

Acar sözlər: *humanizm ideyaları, Azərbaycanda humanizm, pedaqoji fikir, XIX əsr, mədəni-pedaqoji mühit*

Humanizmin tarixi qədimdir. Bu, Azərbaycan ictimai-pedaqoji mühitinə də aiddir. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ictimai-mədəni və pedaqoji mühitində yeni məzmunlu humanizm ideyaları formalaşmağa başladı. Əlbəttə, bu, bir sıra səbəblərlə bağlıdır və təsadüfi hadisə deyil. Məqalədə həmin səbəblər izah edilir. Eyni zamanda yeni məzmunlu humanist ideyaların mahiyyəti şərh olunur. Bu ideyaların hansı Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, demokratik maarifçilərinin yaradıcılığında özünü göstərdiyi nəzərə catdırılır. Məqalədə bu ideyaların hansı Azərbaycan maarifçisinin yaradıcılığında hansı şəkildə üzə çıxdığına da diqqət yetirilir. Göstərilir ki, bu dövrdə humanist fikirlər həm bədii, həm pedaqoji, həm də ictimai-siyasi əsərlər vasitəsi ilə təbliğ edilirdi.

**ИДЕИ НОВОГО ГУМАНИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СЕРЕДИНЕ
XIX ВЕКА И ФАКТОРЫ, КОТОРЫЕ ДЕЛАЮТ ЭТО
ВОЗМОЖНЫМ**

Гулянак Набиева

Ключевые слова: *идеи гуманизма, гуманизм в Азербайджане, педагогическая идея, XXI век, педагогическая культурно среда*

История хунанизма древняя. Это относится к социально-педагогической среде Азербайджана. Но с середины XIX века в социокультурной и педагогической среде Азербайджана начали формироваться новые идеи гуманизма. Конечно, это связано с рядом причин и не является случайным событием. В статье объясняются эти причины. В то же время, суть новых гуманистических идей интерпретируется.

Идеи, что эти идеи нашли отражение в творчестве азербайджанских мыслителей и демократических просветителей. Он также фокусируется на том, как эти идеи возникли в работе азербайджанского просвещения. Показано, что в этот период гуманистические идеи продвигались через художественные, педагогические и общественно-политические произведения.

THE IDEAS OF NEW HUMANISM IN AZERBAIJAN IN THE MID-19th CENTURY AND THE FACTORS THAT MAKE IT POSSIBLE

Gulyanag Nabiyeva

Keywords: *humanism ideas, humanism in Azerbaijan, pedagogical idea, XIX century, cultural and pedagogical environment*

The history of Humanism is ancient. This applies to the socio-pedagogical environment of Azerbaijan. But since the middle of the 19th century, new ideas of humanism have begun to form in the socio-cultural and pedagogical environment of Azerbaijan. Of course, this is due to a number of reasons and is not a casual event. The article explains these reasons. At the same time, the essence of new humanistic ideas is interpreted. The ideas that these ideas are reflected in the creativity of Azerbaijani thinkers and democratic educators. It also focuses on how these ideas emerged in the work of Azerbaijani enlightenment. It is shown that during this period humanistic ideas were promoted through artistic, pedagogical, and public-political works.

Azərbaycanda yeni məzmun və mündəricəli humanist baxışların, humanizm ideyalarının, insana yeni münasibət sisteminin təşəkkülü və formalaşması XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlayıb əsr boyunca davam edir. Nəhayət, XX əsrin ilk onilliklərində, daha mükəmməl formaya düşür, daha yetkin mahiyyət və keyfiyyət kəsb edir. Əlbəttə, bu, xalqımızın ictimai-mədəni, fəlsəfi və pədaqoji fikir tarixi, dirçəliş yolu üçün kifayət qədər əhəmiyyətli olan bir məsələ idi. Onun baş verməsi və gerçəkləşməsi də səbəbsiz deyildi. Yəni o, birdən-birə, səbəbsiz yoxdan var olmadı. Təbii ki, bu əlamətdar prosesin baş verməsini şərtləndirən, mümkün edən bir sıra mühüm ictimai, siyasi, tarixi və mədəni-pədaqoji amillər vardır. Həmin amilləri ilk növbədə Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi-tarixi hadisələrdə, bu hadisələrin nəticəsində Şimali Azərbaycanın üzünün bir çox sahələrdə şərqdən ayrılıb qərbə tərəf çevrilməsində axtarmalıyıq.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi. Gülüstan (1813) və Türkməncay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycan Rusiya və İran arasında bölündü. Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə keçdi. Əlbəttə, bu, işğal və xalqımızın rus çarizminin əsarəti altına keçməsi demək idi. Bununla belə Azərbaycanın üzünün müəyyən mənada şərqdən ayrılıb qərbə çevrilməsi onun tarixi taleyində yetərincə müsbət, mütərəqqi nəticələr də doğurdu. Deyilən hadisəni nəzərdə tutaraq onun mütərəqqi nəticələrindən danışan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan cümhuriyyəti” əsərində yazırdı: “Qafqasiyanın Azərbaycan qismi dəxi istər-istəməz bundan müstəfid oldu. Azərbaycanın şəhərləri böyüdü. Aralarında münasibət və mübadilə artdı. Xanlıqlar zamanındakı xüsusiyyətlər rəf oldu. Məmləkət iqtisad və ticarətcə inkişaf etdi. Təkamül yoluna girdi. Bu təkamül fəal bir dövr istehsal vücudə gətirərək təqsimi-məsaiyi-mucib oldu (yəni ayrı-ayrı sahələrin inkişafına səbəb oldu -G.N.). Təqsimi-məsai sayəsində də ictimai yeni zümrələr təşəkkül ediyordu” [10, 21].

Siyasi-inzibati dəyişikliyin arxasınca Azərbaycanda yeni bir epoxanın bünövrəsi qoyuldu. İctimai, mədəni, ədəbi, pedaqoji, iqtisadi mühitdə əsaslı dəyişikliklər, təbəəddülat və yeniliklər dövrü başladı. XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən dövlət tərəfindən rus dilində yeni tipli-Avropa tipli maarif ocaqları təsis edildi. Əsr boyunca onların sayı getdincə artdı. 70-80-ci illərdən etibarən Azərbaycanda “üsuli-cədid” hərəkatı başladı. Məktəb və maarif sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Yeni tipli məktəbin gətirdiyi ən mühüm uğurlardan biri də bu oldu ki, həmin maarif ocaqlarında yeni tərəkürlü, müasir bilik və dünyagörüşə, milli düşüncəyə yiyələnmiş, vətənpərvər, xalqsevər bir ziyalı nəsli yetişdi. Həqiqətən də, yeni tipli məktəb və maarif mühiti elə əsaslı, tarixi təbəəddülatə səbəb oldu ki, “bu zəmində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti-hazırəyi az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xəlq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı” [10,17]. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı çarizmin imperiya siyasətindən asılı olmayaraq xalqımızın qabaqcıl Avropa və rus mədəniyyətinə qovuşmasına zəmin və şərait yaratdı. Pedaqoq alim H. Əhmədovun dediyi kimi: “Rus demokratik mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin müvəffəqiyyətlə inkişaf edib dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəlməsinə kömək etdi, ictimai-pedaqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafına istiqamətverici təsir göstərdi. Azərbaycan mədəniyyətinin və elminin bir çox sahələrində ümumi bir inkişaf dövrü başladı: dövlət tərəfindən açılan məktəblər ictimai həyata bir yenilik gətirdi. Teatr və mətbuatın rüseyimləri yarandı, yeni mədəniyyət xadimləri yetişdi. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı özünü göstərməyə başladı” [5,85].

Yaranan müasir mədəni-pedaqoji atmosfer, yenicə yetişən milli məslək və düşüncəli ziyalı nəsli ayıq başla, çevik tərəkürlə müasir dünyanın gedışatını

dərk etdi. Bir vətən yangısı, xalq təəssübkeşliyi ilə mənsub olduğu millətin nicatı yolunda əməli fəaliyyətə başladı. Həmin ziyalılar öz vətənlərinin tərəqqisinin, vətən övladlarının azadlığının, hürriyyətinin, xəşbəxtliyinin nəyə bağlı olduğunu yetərinə anladılar. Başa düşdülər ki, nicat, tərəqqi və milli səadət yolu insana, vətəndaşa yeni münasibətdən başlayır. İnsana münasibət dəyişmədən, onun şəxsiyyətinə, ləyaqətinə layiqincə dəyər verilmədən, başqa sözlə, ictimai mühitdə insan öz həqiqi qiymətini almadan, insanlararası münasibətlər müasir humanist dəyərlərə söykənmədən lazım olan ali məqsədə çatmaq mümkün deyil. Bunu gözəl şəkildə anlayın Azərbaycan maarifçiləri həm şərqin, həm də qərbin insana münasibətdə ortalığa qoyduqları ən mütərəqqi dəyərləri, ideya və mətləbləri əxz etdilər, öyrəndilər. Onların milli ictimai gərəklərdə təbliği, yayılması, şüurlara yeridilməsi və tətbiqi, xalqın bu istiqamətdə tərbiyəsi yolunda mübarizəyə başladılar. Mübarizənin təməl daşını qoyanlar Azərbaycanın ilk maarifçiləri oldular. M.F.Axundov və “Əkinçi” ilə gürləşən bu ideyalar sonrakı onilliklərdə də inkişaf edib zənginləşdi, yeni-yeni mütərəqqi keyfiyyətlər qazandı, nəhayət, mükəmməl, müasir dünyanın məqbul saydığı yetkin bir səviyyəyə gəlib çatdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda milli intibah epoxası kimi səciyyələnən və XIX yüzilliyin ortalarından başlayıb XX yüzilliyin ilk iki onilliyini də əhatə edən dövrü humanizmin yeni keyfiyyətdə, çağdaş məzmun və mahiyyətdə təzahürü, təkamülü və inkişafı baxımından iki mərhələyə ayırmaq olar: 1. Təşəkkül və formalaşma mərhələsi (XIX əsrin 30-40-cı illərindən başlayıb əsrin sonuna qədər olan dövr); 2. Yetkinlik mərhələsi (XX əsrin əvvəlləri).

Dediyimiz mənada ilk maarifçilərimizdən İsmayıl bəy Qutqaşının (1806-1861) “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi xüsusi maraq doğurur. Uzun illər çar ordusunda hərbi xidmət göstərən İsmayıl bəyin bu şərq hekayəsi 1835-ci ildə Varsavada fransız dilində çap olunmuşdur. Eyni bir əsərdə müəllif Azərbaycan cəmiyyətində (əslində bütövlükdə islam şərqində) həm insana bəslənilən ənənəvi, mühafizəkar, birtərəfli, köhnə münasibəti, həm də bəslənilməli olan yeni, mütərəqqi, insani münasibəti müqayisəli şəkildə verə bilmişdir. Bu müqayisə ilə ədib oxucunu əyani surətdə başa salmaq istəmişdir ki, insana münasibətin ənənəvi tipi, ata-baba yolu nə qədər rəzil və qəbuledilməzdir. Çünki həmin münasibət fərdin şəxsi istəklərini, arzusunu, şəxsi səadətini nəzərə almır. Onun insan “mən”inə heç bir dəyər vermir, ləyaqətinə ehtiramla yanaşmır. Fərdin istəkləri, azadlığı, iradəsi tamamilə əlindən alınmış başqasının istəklərinə, iradəsinə, məqsədlərinə tabe tutulur. Belə bir dəsti-xətt fərdin cəmiyyətdəki hüquqlarını əlindən alır, onun bədbəxtliyinə səbəb olur. Təbii ki, bu yol qeyri-humanist davranış yoludur. İnsanın fəlakətinə, bədbəxtliyinə aparan yoldur. İkinci yol isə fərdin istəklərinə, ləyaqətinə, azadlığına hörmətlə yanaşmaq yoludur. Bu əsl insanpərvərlik yolu olub insanı şəxsi səadətə qovuşdurur. Cəmiyyətin bütövlükdə səadəti isə fərdlərin səadətindən asılıdır.

Dediyimiz geniş miqyaslı məsələləri yazıçı iki gəncin-Rəşid bəyin və Səadət xanımın bir-birinə olan qarşılıqlı məhəbbəti və bu məhəbbətlə bağlı macərələr əsasında verir. Həm də onları dolğun, yaddaqalan hadisələrin fonunda sadə şəkildə təqdim edib nəticə çıxarmağı oxucunun öhdəsinə buraxır. Oxucu isə köhnə ilə yenini, yəni insana humanist münasibətlə qeyri-humanist münasibəti çətinlik çəkmədən anlaya bilər. İstər fərd, istərsə də cəmiyyət üçün ikincinin daha vacib və üstün olduğunu anlayır. Hekayədə maarifçi sənətkarın insana və onun şəxsiyyətinə münasibəti mövcud şərq ictimai qanunlarından fərqli bir çalıda üzə çıxır.

“Rəşid bəy və Səadət Xanim”da belə bir əhvalat təsvir edilir. Rəşid də, Səadət də gənkdir, hər ikisi bəy övladıdır, hər ikisi gözəldir. Onlar bir-birlərini sevirlər. Lakin qızı vəzəfə, ixtiyar və maddi cəhətdən üstün olan Ərəş xanı Kazım xan öz oğluna almaq istəyir. Səadətin valideynləri və xalası da qızın istəyi ilə hesablaşmadan onu daha imkanlı olan Kazım xanın oğluna vermək istəyirlər. Bu hərəkət və dəsti-xətləri ilə onlar ənənəvi şərq ictimai mühitini, onun insana baxış və münasibətinin köhnəlmiş stereotipini təmsil edirlər. Onların başqalarına, yəni rəiyyətə münasibətləri də qeyri-insani davranışa, hökm-fərmalığa, təkəbbürə əsaslanır. Rəşid bəy və Səadət xanım isə yeni humanist baxışın təmsilçiləridirlər. Bu baxış onların həm bir-birlərinə, həm də başqalarına münasibətlərində özünü aydın göstərir. Rəşid bəy və Səadət xanım bütün maneələrə, tənələrə baxmayaraq bir-birini sevir, bir-birinə sədaqət göstərir, böyük çətinlik və cəfalardan sonra, nəhayət, qovuşurlar. Bu şərq həyatı üçün yeni, uğurlu sevgi macərəsi idi ki, insanın sevgi və dəyəri xoşbəxt sonluqla nəticələnirdi.

Biz Rəşid bəyin rəiyyətə və öz nöqəri Əzizə, Səadət xanımın rəiyyətə və öz dəyəsi Şamaha münasibətində də bir insanlıq, səmimiyyət, qayğıkeşlik, alicənablıq görürük. Yazıçı Səadət xanımın yoxsullara münasibətini belə xarakterizə edir: “Səadət xanım yoxsul və dilənçilərin pənəhi idi. O, yoxsullara çoxlu ehsan verərdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yox idi” [3,546].

Yazıçı əsərdə Avropada və şərqdə qadının cəmiyyətdə mövqeyi, hüquqları, onlara bəslənilən münasibət problemini də birbaşa müqayisə yolu ilə oxucuya çatdırır. Belə ki, Səadət xanımın valideynlərinin, yaxınlarının razılığı olmadan sevdiyi oğlana-Rəşid bəyə xəlvəti qoşulub qaçdığını gözlənilməz bir fədakarlıq, qəhrəmanlıq kimi Avropa oxucularına təqdim edən müəllif onları başa salmağa çalışır ki, Səadət xanımın belə bir əməli Avropa oxucuları üçün adi gələ bilər. Çünki qərbdə qadınlar azaddır. Onlar cəmiyyətdə, məclislərdə, başqaları ilə ünsiyyətdə, sevgidə sərbəst, öz iradələri ilə hərəkət edir, istədikləri qərarı verə bilirlər. Yəni qadının ictimai mühitdəki hüquqları genişdir, humanist qanunlar cəmiyyəti bütövlükdə ehtiva edib qadınlara da şamil olunur. Deməli, biz burada ümumilikdə humanistləşmiş bir cəmiyyət görürük. Şərqdə isə mənərə

tamamilə fərqlidir. Avropa oxucularına müraciətlə yazıçı həmin mənzərəni belə izah edir: "Şərq qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüzdə sığmaz. Ah! Siz bu qadınların yerinə olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız, o zaman Səadətın bizim qəhrəmana qoşulub qaçmasını, ümidvaram ki, bağışlar və bu hekayənin dalını lütf ilə oxuyardınız" [3,556]. Göründüyü kimi, maarifçi ədib şərq-islam toplumunda qadına göstərilən qeyri-humanist münasibətin müəyyən detal və mənzərəsini nəzərə çatdırır. Həm də bir şərqli kimi öz mövqeyini də ortalığa qoyaraq buna təəssüflənir. Bu cür köhnəlmiş, qeyri-insani adət-ənənələri dəyişdirməyin lüzumunu bildirir.

İlk maarifçilərimizdən Abasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) da yaradıcılığında insanpərvərlik ideyalarının təzahürünü görürük. Bir sıra şeirlərində o, dostluğu, yoldaşlığı, səmimiyyəti, alicənablığı, əliaçıqlığı, səxavəti, mərhəməti, rəhmdilliliyi və s. insani keyfiyyətləri insanpərvərliyin atributları kimi tərənnüm edir. Müəllifin uşaqlar üçün qələmə aldığı "Kitabi-nəsihət" (1836) əsərindəki nəsihətlərin bir çoxu da insanpərvərlik ruhundadır. Məsələn: "Bir adamı ehtiyac içində görəndə nə qədər bacarırsan ona kömək et ki, sənə bir şeyə ehtiyacın olanda başqaları da sənə kömək etsin; Yaxşılıq vasitəsilə azad xislətli adamı özünə bəndə edə bilərsən, amma əziyyət verdiyin zaman bəndələr səndən qaçar; Qonşularla və yerli əhali ilə yaxşı davran, ta ki sənənlə də o sayaq müdara etsinlər. Bil ki, sən təksən, onlar isə çoxdurlar. Birin çoxu ehtiyacı aydındır" [4, 352-356]. Sənətkar oxucularına adamları sevməyi, mümkün qədər onlara yaxşılıq etməyi, həqarətlə baxmamağı, kimliyindən asılı olmayaraq qayğı ilə yanaşmağı, onların məhəbbətini qazanmağı tövsiyə edir.

Bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı vacib bir problemə də diqqəti cəlb etmək yerinə düşər. Orta əsrlər boyunca islam şərqində, bir qayda olaraq, humanizmin təbliğatçıları, tərbiyəçiləri və nəzəriyyəçiləri didaktika, öyüd-nəsihət yolunu tutmuşlar. Onlar şahdan tutmuş rəiyyətə, tərbiyə subyektinə olan fərdə qədər hər kəsə insanpərvərliyin faydasını, qaydalarını, atributlarını, çalarlarını, dini və dünyəvi mahiyyətini öyüd-nəsihət yolu ilə başa salmışa səy göstərmişlər. İrəli sürdükləri nəzəri təlqinləri, tövsiyələri, izahatları ən uzağı müəyyən həyat hadisələrinin, rəvayətlərin, ibrətamiz əhvalatların, dini buyruq və kökmlərin xatırladılması fonunda oxucuya çatdırmaq məramı izləmişlər. Humanizmin ümumcəmiyyət miqyasında bərqərar olması üçün başqa yola əl atmamışlar. Yəni tənqiddən, ifşaçılıqdan, inkarçılıqdan, inqilabçılıqdan uzaq olmuşlar. XIX əsrin ortalarından, konkret olaraq Mirzə Fətəli Axundovdan (1812-1878) başlayaraq Azərbaycan ziyalıları dərk etdilər ki, sosial həyatın başqa sahələrində olduğu kimi humanizmin də ümumcəmiyyət miqyasında kütləviləşməsi üçün nəsihətçiliyin elə bir effektiv təsiri və əhəmiyyəti yoxdur. Bunun üçün yeni vasitələrdən-tənqiddən, ifşaçılıqdan, yeni məzmunlu məktəb və maarifin

gücündən, zülmü və ədalətsizliyi lazım gələrsə, inqilabi yolla aradan qaldırmaqdan, nəhayət, bütövlükdə ictimai quruluşu dəyişməkdən yararlanmaq olar. Həm də bu, yeni dövrün tələbi, diktəsidir. Təbii ki, bu cür mübarizə üsulunu qəbul edərkən M.F.Axundov da, onun müasirləri və sələfləri də son əsrlər qərb mütəfəkkirlərinin ideya və baxışlarından faydalanır, bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində baş verən azadlıq mübarizələrinin, inqilabların praktikasını əsas götürürdülər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda humanist cəmiyyət yaratmaq məramını ümumdövlət səviyyəsinə qaldırmaq, onu dövlətin və cəmiyyətin ideoloji strategiyasına çevirmək ideyası M.F.Axundovdan başlayır, cücarib boy atır və XX yüzilliyin əvvəllərində milli ictimai-mədəni, maarifçi-pedaqoji fikirdə yetkin bir sistem halına gəlir. Mirzə Fətəli isə deyilən mətləb və ideyanın əsas konturlarını özünün də dediyi kimi, Avropanın Volter, Russo, Monteskyö, Mirabo və s. kimi “söhbət təbiətli” filosoflarından, ədiblərindən, qabaqcıl elm və fikir adamlarından əxz etmişdi.

Azərbaycanın maarifçi filosofu izah edirdi ki, humanist cəmiyyət yaratmaqdan ötrü ilk növbədə ictimai gerçəklikdə zülmün və despotizmin kökünü kəsmək gərəkdir. Zülmü aradan qaldırmaq üçün iki şey lazımdır: ya məzlum zülmə dözməməlidir, yəni hansı yolla olursa olsun, onu aradan qaldırmalıdır, ya da zalım zülmədən əl çəkməlidir. İdrak hələ ki zülmün rəfi üçün bu iki yoldan başqasının olduğunu təsəvvürə gətirə bilmir. Dahi ədib daha sonra fikirlərinə davam edərək izah edir ki, min illər boyunca peyğəmbərlər, filosoflar, şairlər və s. öncül mütəfəkkirlər zülmün aradan qaldırılmasını istəmiş, buna təşəbbüs göstərmiş və belə hesab etmişlər ki, bu işdə əsas və həm də yeganə çıxış yolu zalıma nəsihət vermək, moizə oxumaqdır. Peyğəmbərlər zülmədən əl çəkmək müqabilində zalıma behiştə vəd etmiş, zülm qarşısında isə cəhənnəm əzabı ilə qorxutmuşlar. “Filosoflar zülmü dövlətin zəvalının səbəbi bilərək, dövlətin davamı üçün ədalətli olmağı məsləhət görmüşlər”. Bununla əlaqədar peyğəmbərlər kitablar, hədislər ortalığa qoymuş, şairlər və filosoflar isə saysız-hesabsız əsərlər yazmışlar. Bu həm qərbdə, həm də şərqdə əsrlər boyunca belə olmuşdur. Lakin tarixin min illərlə davam edən təcrübəsi göstərmişdir ki, bu insanların zülmü aradan qaldırmaq yolunda çəkdikləri bütün zəhmətlər “nəticəsiz və faydasız qalmışdır”. Yəni “zülmü aradan qaldırmaq üçün moizələr və nəsihətlər zalimin təbiətinə qətiyyətlə təsir göstərməmiş”, zülm isə heç yerdə aradan qaldırılmamışdır. Qərbin inqilabçı humanistlərindən təsirlənən M.F.Axundov israr edir ki, zülmü aradan qaldırmaqdan ötrü heç də zalıma nəsihət vermək lazım deyil, “bəlkə, əksinə, məzluma demək lazımdır ki: Ey nadan, sən ki qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdən qat-qat artıqsan; bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan? Qəflət yuxusundan oyan və zalimin atasının goruna od vur!” [1,305].

Azərbaycan mütəfəkkirinin fikrincə humanist cəmiyyət yaratmağın ən mühüm şərtlərindən biri də ictimai-siyasi idarəetmədə despotizmi ləğv edib dövlət səviyyə-sində demokratik idarəçilik sistemə keçməkdir. Sənətkar təəssüf edir ki, min illərdir şərqin bütün dövlətlərində idarəçilik sistemi tamamilə despotizm üzərində qurulmuşdur. “Kəmalüddövlə məktubları” traktatında bunu İranın timsalında şərh edən müəllif göstərir ki, despotizm yüz illərdir ki, İranın “rövnəqini pozmuş”, onun fanatizmə, cə-halətə, geriliyə, vəhşətə, zəifliyə, natəvanlığa yuvarlanmasına səbəb olmuşdur. Ölkə vətəndaşlarının “qabiliyyətini künd edib, cövhəri-əqlini paslandırıb”, onların rəzalətə və zillətə düşməsinə bais olubdur. Sədaqəti, ədaləti, vəfadarlığı, asayışı məmləkətdən uzaq salıbdır. Onu hər cür yüksəlişdən, “dünyanın proqresindən məhrum qılıbdır” [1,44-45]. Həyatın, aləmin xeyir-şərindən bixəbər və qafil olan İran vətəndaşları hal-hazırda da bir tikə çörək üçün dünyanın bir çox yerlərinə səpələnib zülm və ehtiyac içərisində yaşayırlar. Bu fəlakətin səbəbi isə despotizmədir. Deməli, despotizm yox olmadan cəmiyyətdə geniş mənada insanpərvərlik amillərini qərarlaşdırmaq, ictimailəşdirmək, qanunlar səviyyə-sinə qaldırmaq mümkün deyil. Humanist cəmiyyəti isə yalnız ayrı-ayrı fərdlərin insanpərvərliyi hesabına yaratmaq olmaz. Bunun üçün dövləti, cəmiyyəti idarəetmə mexanizminin özü, idarəçilik qanunları ədalətli, demokratik və humanist olmalıdır.

Avropanın intibah humanistləri və XVIII əsr maarifçiləri kimi M.F.Axundov da din xadimlərini humanist cəmiyyət yaratmaq yolunda böyük maneə hesab edirdi. Qərb ideoloqları Avropada kilsəni demokratiya və humanizm yolunun zülmət bataqlığı hesab etdikləri kimi azərbaycanlı mütəfəkkirlər də məscidi və islam ruhanilərini bu yolun qaranlıq kabusu, əsas müqəssiri sayırdı. “Kəmalüddövlə məktubları”nda o, mollaların minbərdən oxuduqları bəzi moizələrin mətnini verir və göstərir ki, bütün islam aləmində əslər boyunca hər yerdə və hər zaman ruhanilərin moizələri, vəzləri, söhbətləri bu cür cəfəngiyatlardan ibarət olmuş, xalqı mövhumata, xürafata və cəhalətə sürükləmişdir. Şərq cəhalətinin əsas memarları din xadimləridir. Onların ikinci böyük təqsiri ondan ibarətdir ki, xalqla dövlət arasında daim uçurum, ziddiyyət yaratmış, xalqı dövlətdən ayrı salmışlar. Ədib təəssüflə bildirir ki, şərqdə “ruhanilər xalqın ruhuna və təbiətinə o qədər müsəllət olmuşlar ki, camaat onların dediklərinə sorğu-sualsız itaət edir, ürəyində dövlətə nifrət bəsləyir” [1, 292].

M.F.Axundov belə bir vacib məsələyə də toxunur ki, din xadimləri özlərinin mənasız moizələri, nəsihətləri, buyruqları, yozmaları, uydurmaları ilə “ilahi nurun əsəri olan insan aqlını”, insan zəkasını onun əlindən almış, insana “şərəfət və etibar” qazandıran, onu başqa varlıqlardan üstün edən bu ilahi nemətləri “həbsdə saxlamış”, “təfəkkür və təcrübədə” ondan istifadə etmək ixtiyarını, imkanını onun əlindən qoparmışlar. Müəllif öz dini-sosioloji şərhələrini yekunlaşdıraraq belə bir həqiqəti təkidlə nəzərə çatdırır: “Beləliklə,

bəşər övladına səadət və qurtuluş ancaq o zaman nəsb olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada, insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olacaq və bütün işlərdə və təfəkkürdə hədislər deyil, insanın ağılı yeganə dəlil, sənəd və hakimi-mütləq olacaqdır” [1, 218-219]. Nəticə etibarlı ilə müəllif onu demək istəyir ki, demokratik və humanist bir cəmiyyətin yaranması üçün ən vacib şərtlərdən biri də insanın ağılı, zəka və təfəkkürünün azad olması, dini buxovdan, ehkamçılıqdan, xürafatdan və ruhanilərin əsarətindən qurtuluşudur.

Mirzə Fətəlinin humanist cəmiyyət yaratmaq ideyasının əsas şərtlərindən biri də toplumu təşkil edən fərdlərin bütövlükdə düşüncə və fikir azadlığına malik olmaları idi. Bu məsələdə o, daha çox ingilis filosofu Con Stüart Millin azadlıq barədə görüşlərindən qaynaqlanırdı. Bununla əlaqədar Azərbaycan maarifçisi “Con Stüart Mill azadlıq haqqında” adlı dəyərli bir məqalə də yazmış, burada həm ingilis filosofunun fikirlərini şərh etmiş, həm də öz baxışlarını vermişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. II c., Bakı: Elm, 1988
2. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. III c., Bakı: Elm, 1988
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. VIII c. (XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 1988
4. Bakıxanov A. Bədii əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973
5. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014
6. Əhmədov A.Ş. Azərbaycanda humanizm meyillərinin yaranması və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2014
7. Əliyeva Ş., İlyasov M., və b. Humanist pedaqogikanın aktual məsələləri (Metodiki vəsait). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018
8. Əliyev R. Humanizm tərbiyəsinin sosial-psixoloji əsasları//“Azərbaycan məktəbi” jur., 2017, №5, s.49-58
9. İlyasov M. Humanist pedaqogika: mahiyyət, prinsiplər, istiqamətlər//”Azərbaycan məktəbi” jur., 2017, №6, s.13-16
10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990